

¹*т.ғ.к., доцент, профессор м.а., С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru

²т.ғ.к., қа аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
E-mail: nurgul_dk@mail.ru

³PhD, аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті Астана қаласы, Қазақстан Республикасы, E-mail: koskeeva@mail.ru

САРЖАН ҚАСЫМОВ КӨТЕРІЛІСІ (1824-1836 жж.) ҚАЗАҚ ТАРИХШЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ

Аннотация

Отандық тарихымыздағы эволюциялық өзгерістер жан-жақты тарихнамалық зерттеулерді қажет етеді. Оның ішінде күрделі әрі көп қырлы болып табылатын Жаңа дәуір, мұның себебі: қазақ-орыс қатынастарымен байланысты. Орыс отаршылдығына қарсылық білдірген тарихи тұлғалар саяси-қоғамдық өмірде орталық фигура бола бастайды. Сондықтан олар өмір сүрген тарихи кезеңнің ерекшеліктерін түсіну үшін атақты тарихи тұлғалардың өмірін, қоғамдық-саяси қызметі мен әрекеттерін талдау өте маңызды болып табылады. Мақалада қазақтың соңғы ханы Кенесарының үлкен ағасы Саржан Қасымов көтерілісінің тарихына тарихнамалық шолу жасалған. Осы тақырыпты зерттеу барысында тарихнамалық шолу екі кезеңге бөлініп көрсетілген. Әр кезеңнің маңызды айтарлықтай ерекшеліктері бар. Бірінші кезең – XIX ғасырдың соңы-XX ғасырдың басындағы революцияға дейінгі зерттеулер. Екінші кезең – революциядан кейінгі кеңестік дәуірдегі тарихнама. Үшінші кезең – қазіргі отандық тарихнама. Бірақ бұл мақалада авторлар проблемалық-хронологиялық принципке негізделіп отырып, алдымен отандық тарихнамадағы зерттеулерге назар аударды. Қазақ халқының патша үкіметінің отарлау саясатына қарсылығы және соны басқарған тұлғалар туралы сұрақтар қозғалған ғылыми жарияланымдар қарастырылып талқыланды. 1822 жылы Қазақ хандығының Орта жүзінде Сібір қырғыздары туралы Жарғы енгізілгеннен кейін, 1824 жылы алғашқы округтер құрылып, Саржан Қасымов бастаған көтеріліс басталды. Оның тұлғасы да, басшылығындағы ұлт-азаттық көтерілістің тарихы да «артқа ысырылып», Кенесары Қасымовтың жарқын тұлғасы алдында әлі де «көлеңкеде» қалып отыр. Алайда, мынадай сұрақ туындайды: 1836 жылы ағасы Саржан опасыздықпен өлтірілмесе, Кенесары Қасымов тарихи кезеңге аяқ басар ма еді? Қазақ жерінде орыс әскерлерінің қозғалысына қарсылықтың қуатты орталығын құра білген батыр Саржан тұлғасына лайықты оң баға беру керек. 1824 жылдан 1836 жылға дейін оннан астам, дәлірек айтсақ, 12 жыл бойы орыс патшалығының қазақ даласына ілгері жылжуын және қазақ мемлекеттілігінің дәстүрлі институттарына қарсы бағытталған жаңа тәртіптердің орнауын тежеген де ол. Қазақ даласына жаңа әкімшілік тәртіптің енгізілуін тоқтатуға тырысқан Саржан Қасымов көтерілісі болды. Мақала материалдары Саржан батырдың тұлғасы мен көтеріліс тарихына қатысты ғылыми зерттеулерге негізделген. Тарихнамалық талдау нәтижесінде автор Саржан батыр өмірінің соңғы сағатына дейін тәуелсіз қазақ мемлекеттілігі идеясына адал болған ұлттық тарихтағы жарқын тұлға деген тұжырымға келеді. Ширек ғасырға жуық уақыт – 1824 жылдан 1836 жылға дейін созылған ұзақ тарихи кезеңдегі аты аңызға айналған хан Абылайдың немерелері Қасымов сұлтандардың ұлт-азаттық қозғалысының отаршылдыққа қарсы болмысының негізін қалаған ол.

Кілт сөздер: Саржан Қасымов, Кенесары Қасымов, Сұлтан Қасым, тарихнама, ұлт-азаттық көтеріліс, Орта жүз, 1822 жылғы Жарғы, округ, генерал-губернатор, патша әкімшілігі

Аубакирова Х.А. ^{*1}, Демеуова Н.К. ², Коскеева А.М. ³

¹к.и.н., доцент, и.о. профессора Казахского агротехнического университета им. С.Сейфуллина, г. Астана, Республика Казахстан, E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru

²к.и.н., старший преподаватель Казахского агротехнического университета им. С.Сейфуллина, г. Астана, Республика Казахстан, E-mail: nurgul_dk@mail.ru

³PhD, старший преподаватель Казахского агротехнического университета им. С.Сейфуллина, г. Астана, Республика Казахстан, E-mail: koskeeva@mail.ru

ВОССТАНИЕ САРЖАНА ҚАСЫМОВА (1824-1836 гг.) В ТРУДАХ КАЗАХСТАНСКИХ УЧЕНЫХ

Аннотация

Эволюционные изменения в отечественной истории требуют всесторонних историографических исследований. В том числе важное место занимает Новое время, которое является сложным и многоаспектным, что во многом связано с казахско-русскими отношениями. Исторические личности, выступавшие против русского колониализма, становятся центральной фигурой в общественно-политической жизни. Поэтому важное значение приобретает необходимость проанализировать жизнь, деятельность, мировоззрение известных исторических личностей, чтобы изучить особенности того исторического периода, в котором они жили. В статье представлен историографический обзор истории восстания старшего брата последнего казахского хана Кенесары-Саржана Касымова. При изучении данной темы в историографическом обзоре можно выделить два этапа. Каждый этап имеет важные существенные особенности. Первый этап – дореволюционные исследования конца XIX-начала XX веков. Второй этап – историография постреволюционной советской эпохи. Третий этап – современная отечественная историография. Однако в настоящей статье авторы, опираясь на проблемно-хронологический принцип, обращают свое внимание в первую очередь на исследования в отечественной историографии. Рассмотрены научные публикации, в которых поднимались вопросы протестных движений казахского народа колониальной политике царского правительства и личностях, руководивших ими. После введения в 1822 году в

Среднем жузе Устава о Сибирских киргизах, в 1824 году, учреждения первых округов начинается восстание, которое возглавил Саржан Касымов. Его личность, как и история национально-освободительного восстания под его предводительством, незаслуженно оказались «задвинутыми на второй план» и до сих пор «остаются в тени» перед яркой личностью Кенесары Касымова. Однако, возникает вопрос: вышел бы на историческую сцену Кенесары Касымов, если бы его брат, Саржан, не был предательски убит в 1836 г. Батыру Саржану, которому удалось создать мощный очаг сопротивления движению русских войск вглубь казахской степи также, на наш взгляд, необходимо отдать должное. Именно он в течение более, чем десяти, а именно 12-ти лет, с 1824 по 1836 годы сдерживал продвижение русского царизма в казахские степи и установление там новых порядков, направленных против традиционных институтов казахской государственности. Именно восстание Саржана Касымова притормозило внедрение нового административного устройства в казахской степи. Материалы статьи основаны на научных исследованиях, связанных с личностью батыра Саржана и историей его восстания. В результате историографического анализа, можно прийти к выводу, что батыр Саржан – яркая личность в отечественной истории, который до последнего часа своей жизни был верен идее независимой казахской государственности. Именно он заложил основы антиколониальной идентичности национально-освободительного движения султанов Касымовых – внуков легендарного хана Абылая на протяжении длительного исторического периода, занимавшего без малого четверть века – с 1824 года по 1847 год.

Ключевые слова: Саржан Касымов, Кенесары Касымов, султан Касым, историография, национально-освободительное восстание, Средний жуз, Устав 1822 года, округ, генерал-губернаторство, царская администрация

Aubakirova Kh.A.,^{*1} Demeuova N.K.², Koskeyeva A.M.³

¹c.h.s., associate professor, acting professor of S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana city, Republic of Kazakhstan, E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru

²c.h.s., senior Lecturer of S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana city, Republic of Kazakhstan, E-mail: nurgul_dk@mail.ru

³PhD, senior Lecturer of S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana city, Republic of Kazakhstan, E-mail:koskeeva@mail.ru

THE REBELLION OF SARGAN KASYMOV (1824-1836) IN THE WORKS OF KAZAKHSTAN SCIENTISTS

Abstract

Evolutionary changes in Russian history require comprehensive historiographical research. In particular, a new time occupies a special place, which is complex and multidimensional, which is largely due to Kazakh-Russian relations. Historical figures who opposed Russian colonialism are becoming a central figure in social and political life. Therefore, it becomes important to analyze the life, activities, and worldview of famous historical figures in order to study the features of the historical period in which they lived. The article presents a historiographical overview of the history of the uprising of the elder brother of the last Kazakh khan Kenesary - Sarzhan Kasymov. When studying this topic in a historiographical review, two stages can be distinguished. Each stage has important essential features. The first stage is pre-revolutionary studies of the late XIX-early XX centuries. The second stage is the historiography of the post-revolutionary Soviet era. The third stage is modern Russian historiography. However, in this article, the authors, relying on the problem-chronological principle, pay their attention primarily to research in Russian historiography. The scientific publications in which the issues of the protest movements of the Kazakh people, the colonial policy of the tsarist government and the personalities who led them were considered. After the introduction in 1822 in the Middle Zhuz of the Kazakh Khanate of the Charter on the Siberian Kirghiz, in 1824, after the establishment of the first districts, an uprising began, led by Sarzhan Kasymov. His personality, as well as the history of the national liberation uprising under his leadership, undeservedly turned out to be “relegated to the background” and still “remain in the shadows” in front of the bright personality of Kenesary Kasymov. However, the question arises: Kenesary Kasymov would have entered the historical stage if his brother, Sarzhan, had not been treacherously killed in 1836. Batur Sarzhan, who managed to create a powerful center of resistance to the movement of Russian troops deep into the Kazakh steppe, must be given his due. It was he who for more than ten, namely the whole 12 years, from 1824 to 1836, held back the advance of Russian tsarism into the Kazakh steppes and the establishment of new orders directed against the traditional institutions of Kazakh statehood. It was the uprising of Sarzhan Kasymov that slowed down the introduction of a new administrative order in the Kazakh steppe. The materials of the article are based on scientific research related to the personality of the batur Sarzhan and the history of his uprising. As a result of historiographic analysis, the author comes to the conclusion that batur Sarzhan is a bright personality in national history, who until the last hour of his life was faithful to the idea of independent Kazakh statehood. It was he who laid the foundations for the anti-colonial identity of the national liberation movement of the Kasymov sultans, the grandsons of the legendary Khan Abylai, over a long historical period that took almost a quarter of a century - from 1824 to 1847.

Keywords: Sarzhan Kasymov, Kenesary Kasymov, Sultan Kasym, historiography, national liberation uprising, Middle Zhuz, Charter of 1822, district, governor general, tsarist administration

Кіріспе. Отандық тарихнамада толыққанды зерттелмеген және әрі қарай ғылыми ізденуді талап ететін тақырыптардың бірі – Абылай ханның ұрпағы, Қасым сұлтанның тұңғыш ұлы – Саржан Қасымұлының 1824-1836 жж. ұлт-азаттық көтерілісінің тарихы. Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс пен оның тарихи портретін зерттеулермен салыстырғанда, Саржанның тұлғасы мен оның саяси іс-әрекеті аз қамтылған проблемалардың бірі болып табылады.

Бұл жағдайдың екі себебі бар. Біріншіден, кеңестік дәуір кезеңінде патша отаршылдығына қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалыстар тақырыбы мен қазақ халық батырларының тұлғасы, саяси бейнесі тыйым салынған зерттеулер қатарында болды. Бұл жағдай әсіресе Ұлы Отан соғысынан кейін кеңінен тарады. Кеңестік интернационалистік дүниетанымға сәйкес жалпы қазақ батырлары институтын, оның ішінде азаттық жолында даңқы шыққан тұлғалардың

ерліктерін халық жадынан өшіру тенденциясы қарқын алды. Кеңестік насихат орыс тарихындағы мен соғыс кезінде есімдері әйгілі болған кейіпкерлерді атап қазақ ұлттық қаһармандарының тұтас бір қабат есімдері ұмытылды.

Екіншіден, Саржанның тұлғасы мен қызметі оның інісі Кенесарының кең ауқымды қозғалысының «көлеңкесінде» қалып, толыққанды зерттелмеген. Сондықтан, Саржан Қасымовтың көтерілісі тарихының тарихнамалық шолуы інісі Кенесары Қасымовтың саяси портреті мен оның басшылығымен өткен қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысымен салыстырғанда жеткілікті кең емес.

Революцияға дейінгі тарихнамада орыс әскери шенеуніктері, ориенталистері, этнографтары, т.б. зерттеушілерінің еңбектерінде Саржан мен Кенесары Қасымовтарды «бүлікшілер», «жыртқыштар» деп сипаттау жиі кездеседі. Қазақ сұлтандары орыс авторларының сипаттауы бойынша, өз «пікірлестері мен серіктестерімен» жаңа басқаруға наразы болды және «далада тәртіпсіздіктер тудырды» (Г.Е. Катанаев, Н.Г. Путинцев, Н.А. Симанов). Революцияға дейінгі Ресей авторлары Саржанның жеке тұлғасын дербес тақырып ретінде қарастырмаған, және олардың көпшілігі Кенесары Қасымовтың саяси портретін егжей-тегжейлі сипаттайды.

Қазақтілді деректерді талдасақ, оларда да, өкінішке орай, Саржан бастаған ұлт-азаттық көтерілісіне, саяси бейнесіне қатысты ақпарат көп емес. Әрине, Саржан жайлы кейбір деректер мен материалдар кездеседі, алайда оның саяси қызметі арнайы ғылыми зерттеуге айналған жоқ. Сондықтан осы мақала қазақтың батыры, Абылайханның немересі Қасым сұлтанның тұңғыш ұлы – Саржанға қатысты тарихи зерттеулерді талдауға арналып отыр.

Тарихнамалық шолуды қазақ батырлар жырларынан бастауды жөн көрдік. Мұның екі себебі бар. Алдымен, 1917 ж. революцияға дейінгі кезеңде қазақ фольклорының маңызы зор болды. Оның ішінде ерекше назар аударатын жанры – дастандар. Бұл ауыз екі әдебиетінің басты артықшылығы – тарихилық, себебі жыр-дастандар тарихи оқиғаларға негізделіп, батырлардың ерліктерін, өмірлік ұстанымдарын бейнелейді.

Екіншіден, қазақ дастандарындағы батырлар бейнесі қазақ жігіттерінің тәрбиесінде ерекше орын алды. Бұл бейне – адалдық пен отансүйгіштіктің, батылдықтың нышаны болды. Әр қазақ атақты батырдың ұрпағы болғандығын мақтан тұтып өсті. Сондықтан, зерттеліп отырған тақырыпқа қатысты маңызды туындының бірі – Нысанбай жырау Жаманқұлұлының (1822-1883 жж.) «Кенесары-Наурызбай» дастаны [1]. Бұл шығармада Қасым төренің батыр болған ұрпақтарының саяси бейнесі сипатталады.

Саржан Қасымовтың қоғамдық қызметі ХХ ғасырдың екінші жартысында ғана отандық зерттеушілердің еңбектерінде зерттеу тақырыбына айналды. Осы мақалада аты аңызға айналған Кенесары Қасымовтың үлкен ағасы Сұлтан Саржанның саяси портретіне және бастаған ұлт-азаттық көтерілісіне арналған отандық, яғни қазақстандық тарихшылардың еңбектеріне тарихнамалық шолу жасауға әрекет жасалады. Авторлар бұл зерттеуде материалдың аз болуына қарамастан тақырыпқа қатысты негізгі еңбектерді қарастыруға тырысты.

Зерттеу әдістемесі мен әдістері. Мақаланы дайындау кезінде біз тарихи өткенді және тұлғаны зерттеудің жалпы ғылыми әдістерін қолдандық, олар: талдау және синтез, логикалық әдіс. Зерттеудің негізгі әдістері болып табылатын жүйелеу, тарихнамалық талдау және жалпылау, индукция және дедукция әдістері де кеңінен пайдаланылды. Зерттеудің әдіснамалық негізі – тарихилық (историзм), объективтілік, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың бірлігі принциптері. Қазақ халқының орыс отаршылдығына қарсы күресін зерттеу, оның ішіндегі тұлғаның орнын анықтау барысында жүйелі-тарихи қағидалар мен фактілерді салыстырмалы-тарихи сараптау, оқиға мен оны жан-жақты талдау әдістерін кеңінен қолданылды.

Мақаланы даярлау барысында зерттеушілердің еңбектерінде қолданылатын негізгі тұжырымда-малар мен ережелер пайдаланылды. Олар сұлтан Саржан Қасымовтың басшылығымен 1824-1836 жж. болған қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісінің тарихи-мәдени мәселелерін зерттеу мен бағалаудың әдіснамалық базасын дамытуға үлес қосқан: Е.Б. Бекмаханов, Ж.Қ. Қасымбаев, М.Ж. Абдиров, Б.М. Абдрахманова, Г.К. Мұқанова, Ж.О. Артықбаев, К.К. Әбуев, Г.К. Жапекова ғалымдарының еңбектері. Саржан Қасымов көтерілісі проблемасының тарихнамасын, оның саяси портретін көрсету үшін сипаттау, кешенді-жүйелі талдау, ұқсастық әдістері де пайдаланылды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Қазақ даласының тарихында ұлт-азаттық көтерілістер көп болды. Отаршылдық саясаттың күшеюіне орай, әр өңірде халықтың жаппай бас көтеруі орын алады. Осы кезеңнің ірі көтерілістерінің бірі 1822 жылы Кіші жүз территориясында басталған Жоламан Тіленшіұлы басқарған ұлт-азаттық қозғалысы болды.

Оның таралу аймағы кең, мерзімі кең болды. Табын руынан шыққан батыр Жоламан орыстар тартып алған қазақтардың жерлерін қайтаруға тырысты. Орыс казак әскерлерінің жазалау әрекеттеріне қарамастан, Жоламан қазақ руларын біріктіріп, оларға табанды қарсылық көрсетті.

Жоламан Тіленшіұлының тұлғасы мен оның саяси әрекеттері де ұзақ жылдар бойы жеке ғылыми зерттеу объектісіне айналмаған еді. Тек соңғы жылдары бұл көтерілістің алғышарттары мен себептерін, қозғаушы күштерін, барысын, нәтижесін Н.Ы. Жетпісбай өз ғылыми еңбектерінде жан-жақты зерттеп қарастырған [2; 22]. Н.Ы.Жетпісбайдың докторлық диссертациясы да және басқа ғылыми мақалалары Жоламан батырдың тұлғасына арналған [3].

1822 жылы Орта жүзде «Сібір қырғыздары туралы Жарғы» енгізілгеннен кейін қазақ қоғамының саяси, әлеуметтік, экономикалық және мәдени өмірінде үлкен өзгерістер басталды. Орта жүз Сібір қырғыздарының облыстарына кіріп, округтарға (аудандарға), округтар болыстарға, болыстар ауылдарға бөлінді. Тұңғыш болып 1824 жылы Көкшетау және Қарқаралы екі округтері құрылды.

Қасымның үлкен ұлы, Абылай ханның немересі сұлтан Саржан Қарқаралы және Көкшетау округтық приказдарының құрылуына наразылық білдіріп, бұқараның жаппай қарсылығына жетекшілік етті. 1824 жылдан 1836 жылға дейін, он жылдан астам, бір мүшел жас уақытқа тең мерзімде ол әкесі сияқты Қазақ хандығының аумағындағы әскери бекіністерді жоюды және патша әскерлерін шығаруды талап етіп, қажымас күрес жүргізді.

1836 жылы қайтыс болған Саржан Қасымовтың туған күні белгісіз. Оның өмірін, тарихи орнын бірқатар қазақстандық зерттеушілер қарастырды, алайда Кенесары қозғалысынан айырмашылығы Саржан қозғалысының тарихнамасы онша кең емес. Жоғарыда айтылғандай, Сұлтан Қасымның үлкен ұлы Саржанның тұлғасы, оның басшылығымен болған ұлт-азаттық көтеріліс тарихы әлі күнге дейін Кенесары Қасымовтың жарқын тұлғасының алдында көлеңкеде қалды.

Қазақстан тарихнамасында аз зерттелген көрнекті қайраткердің тарихи портретін жасау қажеттілігі туралы академик М. Қозыбаев ерекше көрсетіп кеткен [4; 22]. Осындай қайраткерлерге сұлтан Саржан Қасымовты жатқызуға

болады, себебі оның тұлғасы жеке іргелі зерттеудің нысанына айналмағандықтан толықтыруды қажет етеді.

Е.Б. Бекмаханов Саржан және Кенесары Қасымов сұлтандарының ұлт-азаттық қозғалысының тарихи-методологиялық, ғылыми-теориялық мәселелерін әзірлеуге баға жетпес үлес қосты. Тоталитарлық жүйе жағдайында оның «XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан» атты монографиясының пайда болуы отандық тарих ғылымындағы маңызды оқиға болды.

Е.Б. Бекмахановтың еңбектеріне Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев жоғары баға берді. Ол «Тарих толқынында» кітабында ұлттық рухтың адал жұмысы, тоталитарлық жүйені жарып жіберіп, үнемі жалғасып отырды деп көрсетті [5, 34].

Ермухан Бекмахановтың жоғарыда аталған кітабында Саржан көтерілісіне алтыншы тарауы арналған. Осы көтеріліспен қатар автор жоғарыда атап өткен Кіші жүзде болған Жоламан Тіленшіұлының (1822-1825 жж.) қозғалысын да қарап, екеуінің салыстырмалы талдауын жасады. Е.Бекмахановтың айтуынша, бұл көтерілістердің ортақ белгілері мен айырмашылықтары болған. Ортақ белгісі – екі көтеріліс патша үкіметінің отарлау саясатына қарсы бағытталған, тартып алынған жерлерді қайтаруға бағытталған. Бірақ сонымен қатар, Саржан Қасымұлы аты аңызға айналған атасы Абылай ханның ұрпақтары бастаған Қазақ хандығын қалпына келтіруді көздеді.

Осылайша, біз Саржан Қасымовтың ұлт-азаттық қозғалысында жер проблемасы мен қазақ мемлекеттілігінің «тағы», яғни хан билігін сақтап қалу мәселесі бір-бірімен тығыз байланысты болған екенін анық көріп отырмыз.

Е.Б. Бекмаханов сонымен қатар Саржан көтерілісінің алғышарттарын, қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымын, оның ішіндегі түрлі әлеуметтік топтарды көрсетіп талдайды. Алайда дәстүрлі қоғам XIX ғасырдың басында саяси, экономикалық үрдістердің әсерінен бірте-бірте өзгере бастаған. Сондықтан қазақ қоғамында орын алған қоғамдық-саяси өзгерістер қазақ ақсүйектерінің жағдайына ықпал етті.

Ермухан Бекмаханов көтерілісшілерінің рулық құрамын, олардың саны туралы да қызықты мәліметтер келтіреді. Сонымен, ол 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғыны» өмірге енгізу Саржан қозғалысына түрткі болғанын атап өтті.

1824 жылы қазақтың алғашқы екі округі – Көкшетау және Қарқаралы аудандары ашылды. Олардың ашылуына бірқатар қазақ сұлтандары – Е.Бекмаханов айтуынша, «патша агенттері» көмектесті, олар халық атынан аудандық бұйрықтар құруға келісім берді, жергілікті халықтың мүдделерін қорғау мақсатында округтер құру қажеттілігін дәлелдеді [4, 202].

Дәл осы округтық приказдар Қазақстанды одан әрі отарлау ісінде патшалық заставаларына айналды. Халық бұқарасы жаңа бастамаларға қарсы болды, бірақ бұл жағдай патша өкіметіне аймақты әскери казактардың отарлауын жандандыруға кедергі болмады.

Халықтың 1824 жылы көтерілісін Саржан Қасымов басқарды. Е. Бекмаханов өз кітабында Саржан Қасымовтың қарсылығына белсенді қатысатын қазақ руларының сипаттамасын да келтіреді. Көтерілістің бастапқы кезеңінде, 1825-1826 жылдары Саржан Қасымовтың туының астында Қожа, Айдабол және Байдәулет руларының қазақтары тұрды. Сәл кейінірек, 1826 жылдың ортасында Саржан Қасымовқа Қаракесек, Үйсін, Жағалбайлы, т.б. болыстарының қазақтары шоғырланды [6; 203].

Мұрағаттық дереккөздеріне сүйене отырып, автор көтерілісшілер туралы статистикалық мәліметтерді де келтіреді. Мысалы, Е.Бекмахановтың айтуынша, 1826 жылдың жазында Саржан бастаған көтерілісшілер саны 1000-ға жетті. Ол сондай-ақ бірқатар негізгі оқиғаларды қысқаша сипаттайды, мысалы: Қарқаралы округтық приказына көтерілісшілердің жорығы, сібір казактардың қазақ көшпенділер ауылдарын қиратуы, Саржанның Қарқаралы округінің орыс тәртібін қолдап патшаға адал болғандарға шабуылы, оның Ташкент күшбегінен көмек сұрауы және соңғысының Саржанды опасыздықпен өлтіруі [6, 202].

Е.Б. Бекмахановтың зерттеуі Кенесарының үлкен ағасының көтеріліс тарихының көптеген беттерін ашу үшін құнды.

Саржан Қасымовтың жеке басына және оның көтерілісі тарихына арналған Ж.Қасымбаевтың зерттеулері бар. Оның орыс тілінде 1997 жылы жарияланған «Главный виновник всех беспокойств в казахской степи» – «Даланың барлық уайымдарының басты кінәсі» атты мақаласы батыр Саржан Қасымовтың портретіне арналған. Ж.Қасымбаев Саржан Қасымовты Ұлы даланың даңқты батыры деп бейнелеп, оның туының астында ұлы Кенесары өсті деп көрсетеді. Алайда он жылдан астам уақытқа созылған Саржанның күресі де, бейнесі де Хан Кененің орасан зор тұлғасына қарағанда екінші орынға қалды [7, 4-5].

Ж.Қасымбаев Саржанның басқарудың жаңа жүйесін енгізген патша реформаларына қарсы тұрғанын атап өтті. Автор Батыс Сібірдің генерал-губернаторы П.М. Капцевич ұйымдастырған патша билігінің Саржанға қарсы іс-шараларын, оның көтерілісшілерге деген көзқарасын сипаттаған. Сонымен, Ж.Қасымбаев былай жазады: «П. Капцевичтің жаңа тәртіптің қарсыластарына қатысты қатаң шаралар қабылдау талабы Қарқаралы округінің болыстарында әрекет еткен Саржанды Гұбайдулламен байланыстыру мүмкіндігінен қорқудың көрінісі болды». Бұл жерде Саржан Қасымовпен биологиялық туыстықта ғана емес, рухани туыстықта болған сұлтан Гұбайдулла Шыңғысов туралы сөз болып отыр. Олардың ортақ белгілері көп еді: екеуі де Абылай ханның немерелері болды, екеуі де патшаның жаңа реформаларының жалынды қарсыластары болды. Саржан да, Гұбайдулла да жаңа тәртіпті заңсыз және оның көшпенділердің далалық дәстүрлеріне қайшы келеді деп жоққа шығарды.

Сондай-ақ, тарихшы Ж.Қасымбаев Саржанның ағасы ретінде інісі Кенесарыға тигізген ықпалын көрсетеді. Автор Саржан жасақтарының бірінде қатардағы сарбаз жауынгер ретінде белсенді қатысқан бауыры туралы айтады. Ол Орта Азиядағы түркі халықтарының «тәуелсіздігі үшін күрескер» бола отырып, еркіндікті сүйетін және азаттық ойлармен, идеялармен қамтылған жас Кенесары сұлтан болғанын атап өтті Жанұзақ Қасымбаев [7; 4]. Осылайша, Кенесары Қасымовтың саяси көзқарастарына, жалпы дүниетанымына оның үлкен ағасы Саржан бастаған әскери жорықтарға қатысуы зор әсер етті.

Ж. Қасымбаев өз жұмысында қазақ сұлтанының сыртқы саяси қатынастары, оның көршілес өзбек мемлекетіне үндеуі туралы мәселені де қозғайды. Автор алдымен Саржан Қасымовтың Ташкент билеушісімен жасырын байланыс орнатқанын, бұл Саржанның 1831 жылғы 6 қазандағы Ташкент күшбегіне жазған хатымен расталғанын атап көрсетеді. Бұл хат Саржан мен өзбек күшбегі арасында белгілі бір дипломатиялық қатынастардың болғандығын растайтын дереккөз болып табылады. Бұл хатта Саржан былай делінген: «Сізге және сіздің еліңізге денсаулық жолдасын...және әсемдікте Рүстем патшаға ұқсайды біз сіздің Мырзан, Сайранбай және Сағындық еліңізге арқылы жіберілген хатыңызды көргенімізге өте қуаныштымыз. Сіз біздің әл-ауқатымызға өкініп, Сыр, Шу және Қоңырды қыстауға шақырасыз. Сізбен

жақындасу үшін сіздің ұсынысыңызға өте қуаныштымыз және келісеміз.біз сіздің қызметтеріңізге әрқашан дайынбыз.орыстар мәжбүрлейді дегенмен, дініміз бір елдерге жақынбыз».

Осылайша, осы хаттың деректеріне сүйенсек, Ташкент билеушісі мен Саржан белгілі бір байланыстар орнатқан. Олардың кездесуі сол 1831 жылы өтті. Ж. Қасымбаевтың материалдары бойынша сұлтан Саржан 20 адамнан тұратын делегациямен Ташкент қаласына барып, он күн болды және жергілікті қазынаға 80 жылқыны сыйға тартты. Алайда, сұлтан Саржанның күшбекпен жақындасуы, Ресейге қарсы түркітілдес альянстың, яғни одақтың құрылу ықтималдығы патша өкіметін одан әрі ашуландырды және көтерілісші ауылдарға сібір казачествосының отрядтарының жазалау шараларын күшейтті.

Оларды ұйымдастыруда Омбы облыстық бастығы – де-Сент Лоран үлкен рөл атқарды. 1831 жылы 9 қазанда ол Саржан Қасымовқа хат жолдайды, ол бүлікшінің «лайықты жазаға» ұшырау қаупін атаса да, бұл хат ешқандай әсер етпеді. Патша шенеуніктері ұйымдастырған қазақ сұлтанын тұтқындап алуына бағытталған барлық жазалаушы экспедициялары сәтсіз болды: олардың ешқайсысы Саржанды ұстап ала алмады.

Ж.Қасымбаев Қоқан күшбегі Саржанға көмек жөнінде берген уәдесі сөз жүзінде қалғанын атап өтті. Саржан Қасымовтың бүкіл далаға тараған даңқы қоқандықтарды қатты аладатты. Қоқандықтар Ұлы жүздің кейбір аудандарынан зекет жинап отырып, пайда көзінен айырлуға қорықты.

Сондықтан қазақ сұлтаны мен Ташкент күшбегі арасындағы жанжалдың туындау себептерін көрсетеді: «патша отрядтарымен ығыстырылған Саржан Қоқан ханның қолдауына үміттеніп отырып, Ұлы жүздің шегіне көшіп, өңір қазақтарының бытыраңқы күштерін біріктіруге және сонымен бірге Ташкент күшбегіне бағынысты қазақтарды өз жағына тартуға тырысты, бұл қоқан хандарымен жанжалға негіз болды. 1836 жылдың жазында Ташкент билеушісі сұлтан Саржанды қастандықпен өлтірді» [7; 5]. Айтылғандарды қорытындылай келсек, Ж.Қ.Қасымбаев еңбектерінде қарастырылған мәселелер әртүрлілікпен сипатталады [8].

Қазақ сұлтанын өлтіру мәселесіне Г.К. Мұқанованың «Раскрыта ли тайна гибели Саржана? (архивные документы о причинах гибели старшего брата Кенесары)» – «Саржанның өлімінің құпиясы ашылды ма? (Кенесарының үлкен ағасының қайтыс болу себептері туралы мұрағаттық құжаттар)» атты мақаласы арналған. Автор терең жанашырлықпен былай деп жазады: «сол қатал жылдары Дала көптеген өлім-жітімді көрді, бірақ Қасымовтардың барлық дерлік ер тармағы толықтай жойылу қаупіне ұшырағанын? Саржан қайтыс болғаннан кейін бір жыл өткен соң, күшбектің қолынан өлімді ру басшысы Қасымның өзі қабылдады. Неліктен? Саржан неге кінәланды?» [8].

Мәскеу қаласындағы мұрағат қоймаларының материалдарын тарту арқылы Г.К. Мұқанова сұлтан өлімінің себептерін түсінуге тырысты. Г.Мұқанованың «1836 жылғы 27 маусымдағы Петропавл кеден басқарушысының істерді орындаушысының № 7-М есебінен» келтірілген үзінділері Саржан Қасымов пен өзбек бектері арасындағы шиеленісті қарым-қатынасты көрсетеді. Бұл қарым-қатынастың түйіні қазақ сұлтанының қайғылы қазасы болды. Осы хабарламада молла Ниязов пен саудагер Хайбуллиннің сөздерінен алынған көптеген мәліметтер хабарланды. Олардың екеуі де бір мезгілде сауда керуенімен Петропавлға келіп, Петропавлда болған кезде Саржан көтерілісінің тарихына, оның ташкенттермен және қоқаншылармен қарым-қатынасына қатысты саяси оқиғалар туралы мәлімет қалдырды [9].

Автор Г.Мұқанова маңызды стратегиялық бекеттері болған екі бекіністің – Ақмола мен Петропавлдың геосаяси маңыздылығын жақсы көрсетті. Екі ғасыр бұрын бұл екі бекініс Ресейдің Орта Азия хандықтарымен саудасы кезінде транзит ретінде әрекет етті. Бұл бекіністерге келген саудагерлер тек таңқаларлық тауарларды ғана емес, сонымен бірге ең құндысы – қозғалыс кезінде естіген жаңалықтарды да әкелді.

Мұрағаттық құжаттарға қайта оралсақ, қазақ сұлтаны өмірінің соңғы күндеріндегі оқиғалар айқын бола бастады. Қасымжан молла Ниязов пен саудагер, ресейлік татар Калимулла Хайбуллиннің айғақтары қазақтар мен қоқандықтардың шиеленіскен қарым-қатынасына, соңғыларының Саржан Қасымовқа көрсеткен қатыгездігіне «жарық түсіреді», қазақтардың күшбек субъектілерін тонауға наразылығының артқанын көрсетеді.

Саудагер Хайбуллин ташкенттіктердің «Ресейдің әйгілі сатқыны Сұлтан Саржанға тиесілі мүлікті, малды, оның үш ағасын мен алты әйелін күшбек басып алып, айдап алып кеткенін көрді. Кейін саудагер Хайбуллин күшбектің еркімен Саржан сұлтан Рүстеммен жасырын қарым-қатынаста болғаны үшін өлім жазасына кесілгенін, ал оның әйелдері мен мүлкі күшбектің меншігі болып қалғанын естіпті.

Қасымжан молла Ниязовтың баяндамалары белгілі бір дәрежеде Калимулла Хайбуллиннің айғақтарын толықтырады. [9].

Молла Ниязовтың айтуынша, үш ай бұрын Ташкентте болған кезде күшбек 12000 адамнан тұратын әскерімен «Қытай үкіметі қамқорлығындағы Сұлтан Рүстемді қудалау және басып алу үшін Жетісуға барған. Бірақ Рүстем күшбектің осы қозғалысы туралы біліп, Қоқан ханына күшбекті әскермен бұруға шақыруы үшін жіберілген хабаршыны алдын-ала жіберіп, өз әрекеті үшін кешірім сұрап, осы ханның тәуелділігіне еніп, оған жылына 30000 червонец (ақша – Х.А.) алым төлеуге уәде берді» [9], [10].

Бұдан әрі Қасымжан молла Ниязов Рүстем сұлтан Саржанды, оның ағасын Есенгелдіні, Худайменды ұлы мен жиенін өлім жазасына кескенін көргенде естігенін айтты.

Осылайша, сұлтан Саржан Қасымовты тұзаққа түсірген қоқан билеушілерінің опасыздығы оның қайғылы қазасына әкелді.

Сібір казактарының Саржан Қасымовқа қарсы күресінің аспектілерін зерттеуге тарихшы М.Ж. Абдировтың еңбектері де арналған [11], [12]. М.Ж. Абдиров 1824-1836 жылдары қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісіне Қасым мен оның ұлдары Саржан, Есенгелді, Ағатай, Бопы, Күшік, Кенесары және Наурызбай мен қызы Бопай және олардың жақын туыстары қатысып, Көкшетау приказы құрылғаннан кейін, Абылайхан ұрпақтары патша экспансиясына қарсы тұруға шешім қабылдағанын атап өтті. Қарт сұлтан Қасым алдымен бұл қақтығысты бейбіт жолмен шешуге тырысты, бірақ оның өтініштері назардан тыс қалғандықтан, Қасымовтар әулетінің қарулы күресі басталды [11], [12].

Автор Лукин, Карбышев, Шубин, Потанин, Симанов бастаған қазақ батырына қарсы бағытталған казачествоның жазалау экспедициялары туралы материалдар келтіреді [12; 95-107].

Қорыта айтқанда, ғалымның еңбектерінде мұрағаттық құжаттардың ауқымды көлемін тарту негізінде Қазақстанның әскери-казак отарлау бағыттарына талдау жасалады және қазақ халқының патша реформаларына наразылығын басуда шешуші рөл атқарған казачествоның орны көрсетілді. М.Ж.Абдировтың ғылыми еңбектері ауқымды тарихи мұра болып табылады.

Ж.О. Артықбаевтың «Материалы к истории правящего дома казахов» – «Қазақтардың басқарушы үйінің тарихына

материалдар» атты еңбегінде Саржанның бейнесі туралы мәлімет кездеседі. Кенесары Қасымұлы мен оның бауырлары: Саржан, Есенгелді мен Наурызбайдың XIX ғасырдың 20-жылдарында қазақ өлкесінде бекіністерді салуға және Ресейдің Қазақ хандығының дәстүрлі әкімшілік-саяси негіздеріне араласуына қарсы шыққаны туралы айтылады [13]. Ж.Артықбаев жыршы Нысанбайдың шығармасынан үзінді келтіріп, жазады:

*Саржан атқа мінген соң,
Төренің бағы ашылды.
Қарсы келген егесіп,
Душпанның көңілді басылды.
Жалғыз Саржан не болсын,
Есенкелді келіп қосылды.
Кімге апарып теңеміз.
Наурызбай сынды жасынды? [13; 187].*

Бұл үзіндіде ағайынды Қасымұлының ортақ іс үшін күрестегі берік байланысы көрсетілген.

Сондай-ақ, Ж.Артықбаев Саржан Қасымұлының замандасы, атақты сұлтан, сол дәуірдің белсенді саяси қайраткері, Абылай ханның тағы бір ұрпағы Ғұбайдолла Уәлиханұлымен байланысын көрсетеді.

Ж.О. Артықбаев Ғұбайдолла Саржан Қасымұлына жанашырлықпен қарағанын және бұл ешкімге құпия болмаған екенін атап өтті. Сонымен бірге ол мүмкіндігінше бүлікші сұлтанды қолдады. Тарихшының пікірі бойынша, Ғұбайдолла Абылай отбасының үйінен жалпы қазақтың киелі жері – Көкшетауда ұрпақтарының біреу қалуы керек екендігін түсінді. Мүмкін ол патша өкіметіне ашық түрде қарсылық білдірмей, оған қызмет ету арқылы өз отанында ықпалын сақтап қалуы қажет болды. Осы ниетпен отаршыл билікке қарсы Саржан жағында әдейі ашық сөйлемеді деген қорытындыға келеді [13; 171].

Автор Саржан көтерілісінің туған өлкесін тастап, әкесі Қасым және ағаларымен бірге оңтүстікке, Түркістан шегіне көшуге мәжбүр болған кезеңі туралы да баяндайды. Кітапта сондай-ақ көршілер тарапынан қолдау көрсету үмітімен Көкшетау шегінен тыс жерде Қасымовтар отбасымен бірге кеткен Алтай-тоқа, Уақ және басқа да ру-тайпалардың 40 мың қазағы туралы хабарланады. Қолдау үміті ақталмады, сөйтіп Саржанды 1836 жылы қоқандықтар опасыздықпен өлтірді, – деп қорытындылады Ж.О. Артықбаев [13; 188].

Осы аспект тұрғысынан және жалпы зерттеліп отырған тақырып тұрғысынан К.К. Әбуев пен Г.К. Жапекованың «Ғұбайдулла Уәлиханов: жизнь и общественно-политическая деятельность» – «Ғұбайдолла Уәлиханов: өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі» атты монографиясы да үлкен қызығушылық тудырады [14].

Зерттеушілер XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басындағы кезең – Қазақстанның бүкіл аумағында ұлттық зияткерлік элитаны қалыптасу үдерісімен сипатталады деген тұжырымды негіздейді [14; 78-79]. Хан билігін жою әрекетімен байланысты патша өкіметінің әкімшілік өзгерістері қазақ зиялыларының қалыптасқан идеологиялық дүниетанымдық күштерімен бетпе-бет келді, олардың қатарына: Сырым Датұлы (1783-1797 жж.), Арынғазы Әбілғазыұлы (1816-1821 жж.), Жоламан Тіленшіұлы (1822-1825 жж.), Саржан Қасымұлы (1824-1836 жж.), Исатай Тайманұлы (1836-1838 жж.), Кенесары Қасымұлы (1837-1847 жж.), Есет Көтібарұлы (1853-1857 жж.), Жанқожа Нұрмұхаммедұлы (1856-1858 жж.), Досан Тәжіұлы (1870 ж.) жатады.

К.К. Әбуев пен Г.К. Жапекованың ғылыми-зерттеу еңбегінің үшінші тарауында сұлтан Ғұбайдолланың Саржан Қасымұлы көтерілісіне қатысуы мәселесі қаралады. Түрлі мұрағаттардан алынып жүйеленген ауқымды фактологиялық материал негізінде Саржанның туысы, сондай-ақ Абылай ханның немересі Ғұбайдолла Уәлиханұлының қоғамдық-саяси қызметінің ерекшеліктеріне талдау жүргізілді. Ғалымдар қазақ халқының тарихи тұтастығын сақтау мақсаты үшін күрестегі барлық ортақ ынтымақтастықпен, қазақ халқын өз мемлекеттілігінен біржола айыруға ұмтылған отаршыл билік алдында осы жоспарларды іске асыру тәсілдерінде айырмашылықтар болды деген қорытындыға келді.

Сонымен, К.К. Әбуев пен Г.К. Жапекова қазақ даласында тәуелсіздік үшін күресте қолданылған екі стратегияны анықтап, негіздеді. Біріншісі – бейбіт тактикасы, бейбіт құралдарын, дипломатиялық келіссөздерді қолдану. Ол сұлтан Ғұбайдолла атынан ұсынылған. Екіншісі – радикалды, отаршылдық езгіге қарсы қарулы күрес әдістері, оның жақтастары Сартай, Саржан, Кенесары болды [14; 109-110].

Саржан Қасымұлы патша өкіметіне қарсы белсенді іс-қимыл жасаған кезде, Ғұбайдолла дипломатиялық іс-шараларын қолдану арқылы Ресейдің жылы көзқарасын қайтарып алуға ниеттенді, алайда әрекеттері сәтсіз болып, патша өкіметі оны тұтқындап, Березов қаласына жер аударды.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, қазақ сұлтандарының екеуі де өз өмірін аты аңызға айналған Абылай ханның ісін жалғастыруға арнаған нағыз батырлар болды. Ғұбайдолла Уәлиханұлы да, Саржан Қасымұлы да тәуелсіздік үшін күрестің әртүрлі тәсілдерін қолдануына қарамастан, туған жеріне, екі батыр өз халқына адал болғанын және қызмет етудің риясыз үлгісін көрсеткендігін көреміз.

Нәтижелер. Жоғарыда баяндалған материалдың негізінде сұлтан Саржан Қасымұлы қазақ даласында ұзақ уақыт бойы, атап айтқанда он екі жыл бойы патшалықтың әкімшілік-аумақтық реформаларына қарулы қарсылық көрсеткен Қасым төре әулетінің «алғашқы қарлығашы» болғанын атап өтуге болады. Туған жердің тәуелсіздігі үшін күресте батыр Саржан өмірінің соңғы күндеріне дейін мызғымас ерлік көрсетті. Оның көтерілісі қазақ даласында жаңа әкімшілік тәртіптің енгізілуіне кедергі келтірді, сондай-ақ Кенесары Қасымұлы бастаған қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысына негіз дайындады.

Қорытынды. Тарихнамалық шолуды қорытындылай келе, Саржанның жеке басы жеке іргелі зерттеудің тақырыбы болмағанын атап өтеміз. Революцияға дейінгі кезеңде Сонымен қатар, қазақстандық авторлар Е.Б. Бекмаханов, Ж.К. Қасымбаев, Г.К. Мұқанова, М.Ж. Абдиров, Ж.О. Артықбаев, К.К. Әбуев, Г.К. Жапекованың еңбектерінде Саржан Қасымұлының жеке басына және саяси қызметіне байланысты көптеген мұрағаттық құжаттар мен қорытындылар бар. Тарихнамалық талдау көрсеткендей, бұл жұмыстар батыр Саржан Қасымұлын өз халқының лайықты ұлы ретінде деген көзқараспен сипатталады. Зерттеліп отырған тақырыққа қатысты аталған отандық тарихшылардың еңбектерінің ғылыми-танымдық маңызы өте зор. Оларда мәселенің деректік көздерін жүйелеу бойынша қадамдар жасалды, зерттеуді әзірлеудің әдіснамалық негіздемесі, ішкі және сыртқы факторлардың Саржан Қасымовтың

жеке басына әсері көрсетілді.

Мұрағат қоймаларындағы ресми материалдарды толықтыра отырып, отандық тарихшылардың зерттеулері сұлтан Саржанның саяси портретін қайта қарауға, оның қоғамдық қызметінің ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік береді.

Саржан Қасымұлының бейнесі мен тарихи қызметін зерделеу ешқашан өзектілігін жоғалтпайтын тақырыптардың бірі. Ол жай ғана сұлтан болған жоқ. Саржан – батыр, Саржан – өз заманының қаһарманы болған ірі тарихи тұлға.

Қазіргі жағдайда екпін жеке адамға, оның қызметіне аударылады, бұл белгілі бір дәуірді, уақытты жақсы түсінуге, қайта қарауға көмектеседі. Саржан Қасымовтың саяси портреті, өмірі мен адал қызметі, оның аты аңызға айналған ағасы Кенесары сияқты ерліктің, патриотизмнің, өз жері мен халқына жанқиярлықпен қызмет етудің жарқын үлгісі болып табылады.

Батырлықтың табиғаты бол топқа кіру беделі оның атағына немесе шығу тегіне байланысты болмаған. Ол ең алдымен қауіп төнгенде елін, туған жерін, халқын аман сақтап қаламын деп, туған жерін азат етемін деп жанын аямай күрескен адамдарға ғана тән болған. Осындай кейіпкердің бірі – батыр Саржан болды.

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Нысанбай Жырау Жаманқұлұлы. *Кенесары-Наурызбай*. / *Жаманқұлұлы Нысанбай Жырау*. – Алматы: *ЛитРес*, 2017. – 21 б.
2. Жетпісбай Н.Ы. *Жоламан Тіленішұлы көтерілісі кезіндегі орыс шебіне шабуылдар және олардың түрлері* / Н.Ы. Жетпісбай // *Қазақстан тарихындағы тұлғатану мәселелері: Мәлік-Айдар Хантемірұлы Асылбеков атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары 23.05.2019*. – Алматы: *Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты* – 2019. – 460 б.
3. Жетпісбай Н.Ы. *Жоламан Тіленішұлы бастаған көтерілістің жалпы сипаты* / Н.Ы. Жетпісбай // *Қазақ тарихы журналы* – 2020. – № 12 (189). – 28-32 б.
4. *Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды) / М.К. Козыбаев*. – Алматы: *Ғылым*, 2006. – 272 б.
5. *Назарбаев Н.А. Тарих толқынында / Н.А. Назарбаев*. – Алматы: *Атамұра*, 1999. – 297 б.
6. *Бекмаханов Е.Б. XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан*. / *Е.Б. Бекмаханов* – Алматы: «Санат», 1994. – 416 б.
7. *Касымбаев Ж.К. Главный виновник всех беспокойств в казахской степи / Ж.К. Касымбаев // Столичное обозрение*. – 1997. – 29 августа.
8. *Касымбаев Ж. Последний поход хана Кенесары и его гибель (декабрь 1846 - апрель 1847 гг.)*. – Алматы: *Ана тілі*, 2002. – 200 б.
9. *Муканова Г.К. Раскрыта ли тайна гибели Саржана? (архивные документы о причинах гибели старшего брата Кенесары) / Г.К. Муканова // Горизонт*. – 1996. – 22 марта.
10. *Муканова Г. К. Саржаннын өлімі / Г.К. Муканова // Солтүстік Қазақстан*. – 1995. – 6 желтоқсан.
11. *Абдилов М.Ж. Завоевание Казахстана царской Россией и борьба казахского народа за независимость / М.Ж. Абдилов*. – Алматы: *Елорда*, 2000. – 301 с.
12. *Абдилов М.Ж. История казахества Казахстана / М.Ж. Абдилов*. – Алматы: *Казахстан*, 1994. – 160 с.
13. *Артыкбаев Ж.О. Материалы к истории правящего дома казахов / Ж.О. Артыкбаев*. – Алматы: *Ғылым*, 2001. – 204 с.
14. *Абуев К.К., Жапекова Г.К. Губайдулла Уалиханов: жизнь и общественно-политическая деятельность / К.К. Абуев, Г.К. Жапекова*. – Павлодар: *Кереку*, 2017. – 169 с.

References:

1. *Nysanbaj Zhyrau Zhamanqululy. Kenesary-Nauryzbaj*. / *Zhamanqululy Nysanbaj Zhyrau*. – Almaty: *LitRes*, 2017. – 21 b. [in Kazakhstan].
2. *Zhetpisbaj N.Y. Zholaman Tilenshiuly koterilisi kezindegi orys shebine shabuylar zhane olardyn turleri / N.Y. Zhetpisbaj // Kazakstan tarihyndagy tulgatanu maselelery: Malik-Ajdar Hantemiruly Asylbekov atty halykaralyk gylmitazhiribelik konferenciya materialdary 23.05.2019: SH.Uflihanov atyndagy Tarih zhane etnologiya instiuty* – 2019. – 460 b. [in Kazakhstan].
3. *Zhetpisbaj N.Y. Zholaman Tilenshiuly bastazan keterilistiñ zhalpy sipaty / N.Y. Zhetpisbaj // Қазақ тарихы zhurnaly* – 2020. – № 12 (189). – 28-32 b. [in Kazakhstan].
4. *Kozybaev M.K. Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniya istorii Kazahstana (Izbrannye trudy) / M.K. Kozybaev*. – Almaty: *Gylm*, 2006. – 272 s. [in Kazakhstan].
5. *Nazarbaev N.A. V potoke istorii / N.A. Nazarbaev*. – Almaty: *Atamura*, 1999. – 296 s.
6. *Bekmahanov E.B. Kazahstan v 20-40-e gody XIX v. / E.B. Bekmahanov*. – Almaty: «Sanat», 1994. – 416 b. [in Kazakhstan].
7. *Kasymbaev Zh.K. Glavnij vinovnik vseh bespokojstv v kazahskoj stepi / Zh.K. Kasymbaev // Stolichnoe obozrenie*. – 1997. – 29 avgusta. [in Kazakhstan].
8. *Kasymbaev Zh. Poslednij pohod hana Kenesary i ego gibel' (dekabr' 1846 - aprel' 1847 gg.)*. – Almaty: *Ana tili*, 2002. – 200 s. [in Kazakhstan].
9. *Mukanova G.K. Raskryta li tajna gibeli Sarzhana? (arhivnye dokumenty o prichinah gibeli starshego brata Kenesary) / G.K. Mukanova // Gorizont*. – 1996. – 22 marta. [in Kazakhstan].
10. *Mukanova G.K. Sarzhannyn olimi / G.K. Mukanova // Soltustik Kazakstan*. – 1995. – 6 zheltoksan. [in Kazakhstan].
11. *Abdirov M.Zh. Zavoevanie Kazahstana carskoj Rossiej i bor'ba kazahskogo naroda za nezavisimost' / M.Zh. Abdirov*. – Almaty: *Elorda*, 2000. – 301 s. [in Kazakhstan].
12. *Abdirov M.Zh. Istoriya kazachestva Kazahstana / M.ZH. Abdirov*. – Almaty: *Kazahstan*, 1994. – 160 s. [in Kazakhstan].
13. *Artykbaev Zh.O. Materialy k istorii pravjashchego doma kazahov / Zh.O. Artykbaev*. – Almaty: *Gylm*, 2001. – 204 s. [in Kazakhstan].
14. *Abuev K.K., Zhapekova G.K. Gubajdulla Ualihanov: zhizn' i obshchestvenno-politicheskaya deyatel'nost' / K.K. Abuev, G.K. Zhapekova*. – Pavlodar: *Kereku*, 2017. – 169 s. [in Kazakhstan].

